

Maria Baścik

ŹRÓDŁA W KRAJOBRAZIE WYŻYN KRAKOWSKO-WIELUŃSKIEJ I MIECHOWSKIEJ

*Śpiewali wtedy Izraelici pieśń następującą:
Tryskaj, źródło! Opiewajcie je!
(Ks. Liczb 21:17).*

WPROWADZENIE

Woda jest czynnikiem kreującym krajobraz, jest tworzywem, które buduje geograficzną przestrzeń, modeluje krajobraz naturalny. Źródło jest jednym z abiotycznych elementów środowiska przyrodniczego, które jest wynikiem określonych warunków istniejących na danym obszarze, szczególnie zależnym od budowy geologicznej, rzeźby i warunków klimatycznych. Położenie źródeł, sposób ich wypływu, wydajność, cechy fizyczne i chemiczne wody oraz ich zmienność w czasie są świadectwem wielkości zasilania zbiorników wód podziemnych, ich pojemności, głębokości i czasu krążenia wody w podłożu skalnym oraz – w coraz większym stopniu – zanieczyszczenia środowiska, nadmiernego drenażu i eksploatacji wód podziemnych. Źródła są naturalnymi, samoistnymi wypływami wody podziemnej na powierzchnię ziemi; dają początek „wędrówce” wody w postaci małych strumieni, a następnie rzek. Jednocześnie, stanowią one atrakcyjny obiekt przyrodniczo-krajobrazowy. Różnorodność form wypływu, zmienność wydajności, roślinność występująca w sąsiedztwie wypływu powodują, że źródła odgrywają dużą rolę w kształtowaniu krajobrazu, wzbogacają go o różne walory.

Krajobraz w ujęciu przyrodniczym jest wyrazem różnorodnych zależności i związków, zachodzących pomiędzy poszczególnymi elementami środowiska geograficznego z uwzględnieniem obecności człowieka, który poprzez swoją działalność zaburza relacje istniejące w środowisku, współtworzy krajobraz i zdecydowanie wpływa na jego zmiany. Termin *krajobraz*, rozpowszechnił się w Wielkiej Brytanii w XVII w., i używano go zarówno w znaczeniu terytorialnym, jak i w znaczeniu widzianego otoczenia. Krajobrazowe podejście w naukach przyrodniczych zapoczątkował Humboldt, który definiował krajobraz jako całościową charakterystykę regionu (Richling, Solon, 1994). W ostatnich latach pojawiły się liczne próby definicji *krajobrazu*, m.in. przyjmuje się, że jest to złożony przestrzennie geokompleks

o swoistej strukturze i powiązaniach wewnętrznych stanowiący część epigeosfery (Kondracki, Richling 1983). W naukach geograficznych krajobraz jest najczęściej utożsamiany z wielowymiarowym systemem przyrodniczym o prawidłowym systemie funkcjonowania, rozpatrywanym w sposób typologiczny i klasyfikowanym hierarchicznie (Richling, 2001). W analizie krajobrazu zarówno część abiotyczna, jak i część biotyczna środowiska geograficznego powinny być analizowane łącznie, jako wzajemnie uzupełniające się składowe krajobrazu (Degórski, 2002). Przez architektów krajobrazu jest rozumiany jako oblicze środowiska zarówno naturalnego, jak i kulturowego, ukształtowanego głównie przez człowieka (Bogdanowski, 2000). Z. Myczkowski (2002) definiuje krajobraz jako otaczający nas zapis historii ziemi i żywy obraz zachodzących zmian; kojarzy go z nieustannie zapisywaną księgą czy namalowanym i wciąż przerabianym obrazem. Pełną analizę krajobrazu i jego składników oraz form jego kształtowania i ochrony przedstawił już w latach 60. XX w. G. Ciołek (1964). Określa on krajobraz jako zewnętrzny wyraz pewnej fizjocenozy, czyli zespołu składników przyrodniczych, występujących na naturalnie ograniczonym terenie. Utożsamia go z pojęciem środowiska geograficznego, w rozumieniu środowiska warunkującego rozwój społeczeństwa w oparciu o gospodarcze wykorzystanie składników i zasobów przyrody. Jakby nie definiować pojęcia *krajobraz*, jedno wydaje się oczywiste; patrzenie na przyrodę i na obiekty wkomponowane przez człowieka w środowisko, percepcja krajobrazu jest subiektywna, indywidualna u każdego człowieka i w danej chwili.

Celem opracowania jest ukazanie różnorodnych aspektów istnienia i funkcjonowania źródeł w krajobrazie, podkreślenie ich znaczenia dla wartości niepowtarzalnego krajobrazu Wyżyn Krakowsko-Wieluńskiej i Miechowskiej oraz zwrócenie uwagi na zmiany w środowisku wodnym, zachodzące w tym regionie, wpływające na zmiany krajobrazu. Źródła bowiem stanowią zarówno zjawisko przyrodnicze – są na powierzchni terenu świadectwem występowania wód podziemnych, jak również posiadają wartość kulturową, co związane jest ze znaczeniem użytkowym wody oraz z symboliką wody postrzeganej jako źródło życia.

ŹRÓDŁO ELEMENTEM KRAJOBRAZU NATURALNEGO

Na Wyżynie, należącej pod względem krenologicznym i przyrodniczym do najciekawszych obszarów w Polsce, źródła dają początek wielu rzekom, stanowiąc jednocześnie ważny element krajobrazu. Wyżyna zbudowana z jurajskich i kredowych wapieni, dolomitów i margli, stanowi zasobny zbiornik wód podziemnych, dlatego też źródła tam występujące charakteryzują się znacznymi wydajnościami, należącymi do największych w Polsce. Stanowią one bardzo ważny element krążenia wody w środowisku, pełniąc rolę ogniwa między wodami podziemnymi i powierzchniowymi.

Źródła występować mogą praktycznie w obrębie każdej formy terenu: w dnie doliny, w obrębie koryta, terasy, zbocza, stoku, pod zboczem, przy korycie cieku, stąd

też – w zależności od miejsca wypływu – bardzo różnie „prezentują się” w krajobrazie, różne też nadają mu walory. Ze względu na szczelinowy typ krążenia wody w wapieniach i marglach, większość źródeł na Wyżynie występuje w dnach dolin, w dolnej części zboczy, w sąsiedztwie koryt rzecznych. Na przykład, w przełomie Warty źródła wypływają wzdłuż całego przełomowego odcinka doliny; niemałą rolę w rozmieszczeniu źródeł odgrywiają prawdopodobnie dyslokacje (Czarnecka, 1973).

Sposób wypływu i materiał, z którego wypływa woda są różnorodne. Wyróżnia się źródła skalne, skalno-zwietrzelinowe, zwietrzelinowe, rumoszowe. Stosunkowo rzadko obserwuje się otwór lub szczelinę w skale, z której wypływa woda, bowiem często są one zakryte przez materiał zwietrzelinowy: muł, piasek lub gruz skalny. Na Wyżynach Krakowsko-Wieluńskiej i Miechowskiej często występują źródła skalne, wypływające w strefach uskokowych. Wyżyna reprezentuje obszary krasowe, gdzie pomimo dużej zasobności wodnej utworów, gęstość występowania źródeł jest niewielka. Są to jednak źródła odznaczające się dużą wydajnością. Najwydajniejsze źródła, tzw. wywierzyska, których wydajność osiąga kilkadziesiąt lub kilkaset l/s, bardzo wyraźnie zaznaczają się w krajobrazie. Najczęściej występują w dnach dolin, a towarzyszy im często unikatowa, endemiczna fauna i flora. Z punktu widzenia walorów krajobrazowych, szczególnie interesujące są źródła zlokalizowane w sąsiedztwie wapiennych form skalnych lub naturalnych odsłoneń geologicznych. Spektakularnymi przykładami tego typu są wypływy w Brzoskwini i Mnikowie (zlewnia Sanki), w Wielkanocy (zlewnia Szreniawy) (fot. 1), źródło Szklarki w Jerzmanowicach (zlewnia Rudawy), w Prądniku (zlewnia Prądnika), w Żuradzie (zlewnia Przemszy), źródło „Pani Halskiej” w Sokolnikach (zlewnia Pilicy), czy też źródło „Ordonówki” w Zaborzu (zlewnia Warty).

Bardzo wyraźny element krajobrazu stanowią źródła wypływające w obrębie rozległych i głębokich mis. W niektórych przypadkach rozmiary mis są imponujące; w miejscu wypływu wody powstają rozległe rozlewiska, często porośnięte trzcina i roślinnością krzewiastą. Woda, wypełniająca takie misy, odznacza się często efektownym, błękitnym lub szmaragdowym zabarwieniem, co wiąże się z obecnością kolidów. Przykładem jest źródło „Rozlewisko” w Białej Wielkiej, w zlewni Pilicy, o wydajności ponad 100 l/s, znajdujące się w strefie uskoku; woda wypływająca ze szczeliny skalnej tworzy równoległe do zbocza rozlewisko o szerokości ok. 30 m. Innym przykładem jest źródło w Sulkowicach w zlewni Dłubni, gdzie wskutek erozji wstecznej źródła nastąpiło silne cofnięcie wypływu wody w strome zbocze, a poniżej powstała głęboko wcięta miska o szerokości ok. 12 m (Dynowska, 1983).

Dodatkowym walorem wielu źródeł jest intensywne pulsowanie, zachodzące w dzień misy źródłiskowej. Pulsowanie wody związane jest ze strefami uskokowymi lub z podparciem wód przez słabiej przepuszczalną warstwę skalną. Interesującym przykładem jest źródło korytowe w Lelowie (zlewnia Pilicy), gdzie na odcinku ok. 400 m – w dzień meandrującego koryta Białki Lelowskiej – występuje wyraźne pulsowanie wody wraz z osadami, tworząc wyraźne podwodne „wulkaniki”. Podobny charakter mają „Granatowe Źródła” w Starej Wsi (zlewnia Warty), gdzie w obrębie rozległej misy położonej w starorzeczu Warty (o długości ok. 350 m) pulsują liczne

źródła, dając efekt „fontann” jasnego piasku w wodzie o intensywnym, granatowo-mlecznym zabarwieniu.

W miejscach wypływu wód silnie zmineralizowanych, a często kilkadziesiąt metrów poniżej, tworzą się naskorupienia zwane martwicami albo trawertynami. Na obszarze Wyżyny nie dają one jednak wyraźnych form widocznych w terenie; niewielkie wytrącenia występują jedynie w pobliżu miejsca wypływu.

Wyraźnie zaznaczają się w krajobrazie źródła wypływające w obrębie rozległych teras, stanowiąc pewne urozmaicenie zazwyczaj płaskiej, równej powierzchni terenu, pokrytej roślinnością łąkową, np. źródła: w Patrykowie (zlewnia Warty), czy też w Ojcowie i Sępowie (zlewnia Prądnika). Szczególnym typem wypływu są młaki, odznaczające się wypływem wody w obrębie zatorfionej lub zabagnionej powierzchni. Woda gruntowa przenika przez drobną zwietrzelinę, najczęściej porośniętą roślinnością wodolubną. W krajobrazie zaznaczają się zupełnie odmienną formą; na terenie Wyżyny są one jednak rzadkością.

Często w najbliższym sąsiedztwie źródła występuje bujna, wielogatunkowa roślinność naczyniowa, a także kępy drzew, które wyróżniają się w krajobrazie rolniczym pośród pól i łąk. Przykładem atrakcyjnego wypływu jest wydajne źródło „Spod Brzozy” w Żarkach (zlewnia Warty), wypływające z wyraźnie ukształtowanej niszy, spod korzeni pni brzoź. Dodatkowym elementem w krajobrazie, związanym z obecnością źródła jest towarzyszący mu często specyficzny układ dróg i ścieżek wydeptanych przez ludzi korzystających z wody źródlanej, czy też przez zwierzęta zmierzające do wodopoju.

Ze względu na czas wypływu wody wyróżniamy źródła stałe i okresowe. Jeszcze inny rodzaj źródeł stanowią źródła intermitujące, czyli takie, z których woda wypływa z przerwami, które mogą trwać od kilku minut do nawet kilku lat. Taki osobliwy reżim hydrologiczny źródeł związany jest najczęściej z lewarowymi systemami przepływu wód krasowych. Przykładem źródła intermitującego jest źródło „Ostrężnik” koło Złotego Potoku, które funkcjonuje w cyklu wieloletnim. W krajobrazie zaznacza się raz – jako dobrze wykształcona forma terenu w postaci suchego leja źródłowego, a raz – jako wydajne źródło dające odpływ w postaci ciek. Interesującym przykładem wypływu okresowego jest źródło w Trzebniowie, również w zlewni Warty, wypływające spod stromego, skalnego zbocza, które odznacza się bardzo dużą zmiennością wydajności (Dynowska, 1983).

ŹRÓDŁO ELEMENTEM KRAJOBRAZU KULTUROWEGO

Źródło w krajobrazie osadniczym

Rozwój gospodarczy na terenie Wyżyny spowodował zmiany w krajobrazie. W przypadku, gdy zmiany wprowadzone przez człowieka są tak duże, iż trwale istnienie tak ukształtowanego krajobrazu może być utrzymane tylko dzięki stałym zabiegom, można mówić o krajobrazie kulturowym (Bogdanowski, 2000). Woda jest

tym elementem środowiska przyrodniczego, które w pierwszym rzędzie decyduje o procesie osadniczym na danym terenie. Gospodarka wodna oparta m.in. na wykorzystaniu źródeł miała wpływ na odrębność kulturową i etniczną obszaru. Użytkowanie źródeł w obszarach wyżynnych było powszechne. Były one najwcześniejszą i najtrwalszą formą zaopatrywania się ludności w wodę, dlatego też od bardzo dawna odgrywały ważną rolę w rozwoju osadnictwa. Na niektórych obszarach Wyżyny przyczyniły się – w znacznie większym stopniu nawet niż rzeki – do powstania wiejskiej, pierwotnej sieci osadniczej¹. Przez wieki były one jedynym sposobem zaopatrzenia ludności w wodę pitną i dla potrzeb gospodarczych. Niektóre źródła były przystosowane do poboru wody (kładka, stosowna obudowa, rynna ułatwiająca pobór). Przykładem dominującej roli wody w osadnictwie na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej jest Dolina Prądnika, gdzie proces ten ściśle łączył się z obecnością wody źródlanej, która wykorzystywana była m.in. do celów konsumpcyjnych i gospodarczych, czy też nieco później do celów rekreacyjnych i turystycznych (Myga-Piątek, 2001b). Silny związek procesów osadniczych z wodą, wpływ gospodarki wodnej na odrębność kulturową i etniczną oraz na przemiany krajobrazu kulturowego istniał również w zlewni Wiercicy, położonej w środkowej części Wyżyny (Myga-Piątek, 2001a).

Woda była podstawą istnienia „zagłębia” rzemieślniczego; największy rozwój gospodarczy doliny Prądnika przypada na XVIII wiek, kiedy to oprócz młynów, powstały inne zakłady bazujące na wodzie źródeł i czerpalnie papieru, browary, gorzelnie oraz tartaki. W XIX wieku i w okresie międzywojennym XX w., na bazie wody Prądnika, zasilanego wydajnymi źródłami krasowymi, działało ponad 40 inwestycji gospodarczych, w tym 30 młynów zbożowych (Myczkowski, Remus, 1985). Dzisiaj, nierzadko w pobliżu źródła znajdują się pozostałości starych budowli wodnych, najczęściej młynów. Jeśli utrzymane są w dobrym stanie, wpływają na podkreślenie walorów krajobrazowych miejsca. Spektakularnym przykładem jest źródło „Spod Młyna” w Kamieńczycach w zlewni Szreniawy, w obrębie którego znajduje się część starego, przeszło 100-letniego młyna (fot. 2). Obiekt ten zarówno pod względem przyrodniczym, jak i krajobrazowym – z cennymi wartościami zabytkowymi – należy do wyjątkowych na obszarze Wyżyny Miechowskiej. Podobnie, wyróżnia się swym indywidualnym charakterem i posiada niecodzienne walory krajobrazowe, źródło w Imbramowicach w zlewni Dłubni, w pobliżu którego zachował się stary młyn (Drzał, Dynowska, 1982). Obydwa źródła są pomnikami przyrody nieożywionej.

Proces zmian w przyrodzie i krajobrazie Wyżyny na skutek rozwoju gospodarczego rozpoczął się na Wyżynie w XIX wieku; gdziekolwiek miał on przebieg

¹ Na Wyżynie Lubelskiej i Roztoczu jest ok. 2500 wsi; 20 wsi jest związanych ze źródłami poprzez ich użytkowanie obecnie lub w przeszłości. Pod koniec lat 60. XX wieku korzystano z 1100 źródeł, które dostarczały wodę do 14% zagród wsi związanych z tymi źródłami. Szczególnie cenne i intensywnie użytkowane są źródła wierchowinowe, które często stanowiły podstawowy element kształtowania sieci osadniczej w bezwodnym i najczęściej bezdrożnym terenie (Burlikowska, 1990).

korzystny i harmonijny, a miejscami był on niekorzystny dla środowiska (Partyka, 2001).

Wraz z rozwojem osadnictwa zapotrzebowanie na wodę zwiększało się i wymuszało podejmowanie prób budowania studni. Pierwsze studnie na Wyżynie pojawiły się dopiero z początkiem XX wieku, jednak dopiero znacznie później, bo w 2. połowie XX w. zaczęły zastępować źródła w ich ważnej roli gospodarczej. Następnym krokiem, podwyższającym standard życia mieszkańców, było podłączanie wsi do sieci wodociągowej. Od początku lat 70. XX wieku zaczął się intensywny proces ujmowania źródeł dla potrzeb zaopatrzenia ludności w wodę pitną; obecnie w większości wsi założone są wodociągi. Obserwuje się jednak przywiązanie części ludności do tradycyjnego poboru wody; woda źródłana uznawana jest jednak powszechnie za „zdrowszą” wodę. Toteż, niezależnie od istnienia lokalnych ujęć wodnych, w dalszym ciągu miejscowa ludność pobiera wodę bezpośrednio ze źródła, zwłaszcza wówczas, jeśli znajdują się ono w pobliżu gospodarstwa. Zmiany w gospodarce wodnej rzutują również na sferę mentalności mieszkańców, co odzwierciedla się w braku szacunku do wody. Zauważa się niestety przejawy degradacji źródeł, m.in.: zaniedbanie otoczenia, uszkodzenie, zdewastowanie obudowy źródła, czy też wręcz traktowanie miejsca wypływu wody podziemnej jako wysypiska śmieci, co powoduje wyraźny dyskomfort w odbiorze krajobrazu. Pogarsza się estetyka źródła i jego otoczenia, m.in. poprzez stosowanie nieumiejętnej obudowy wypływów, najczęściej betonowej. Źródła położone w obrębie jednostek osadniczych narażone są na silną antropopresję. Źródło Warty w Kromolowie, znajdujące się w centrum zabudowań, jest przykładem „uwięzonego” wypływu, którego wody ujęte są w rurę, a betonowa obudowa jest zamknięta metalową kratą.

Obserwuje się też proces dewastacji nisz źródłiskowych i zanieczyszczenia obszarów źródłiskowych. Przeprowadzone badania dowodzą, że niektóre źródła wymagają koniecznych zabiegów rewitalizacyjnych i zabezpieczających przed degradacją. Przykładem może być malowniczo położone źródło w Przybysławicach w zlewni Dłubni, które – z uwagi na bardzo duże walory przyrodnicze i krajobrazowe – zostało niedawno uznane za pomnik przyrody nieożywionej (Baścik, Pociask-Karteczka, 2003). Woda wypływa tu spod wapiennego zbocza i w obrębie podmokłej terasy Minóżki tworzy misę źródlaną o powierzchni ok. 150 m². W obrębie misy zachodzi zjawisko pulsowania. Przed założeniem wodociągów, źródło to było intensywnie wykorzystywane przez wiele gospodarstw do celów pitnych i gospodarczych. Odkąd źródło przestało być użytkowane, obserwuje się bardzo duże zamulenie misy, dużą ilość glonów na powierzchni wody, zaśmiecone i zaniedbane otoczenie. Zmiana gospodarki wodnej na tym terenie spowodowała „zakłócenie” w naturalnym funkcjonowaniu źródeł, powodując jednocześnie dysharmonię w krajobrazie.

Źródło – miejsce wypoczynku i rekreacji

Źródła mają również znaczenie rekreacyjne – jako miejsce, w pobliżu którego człowiek chętnie wypoczywa; mogą też być przedmiotem doznań estetycznych. Bliskość wody wpływa na samopoczucie, emocje, poprawia nastrój, uspakaja, porusza wyobraźnię. Dlatego też źródła stanowią bodziec dla rozwoju rekreacji i turystyki. Przy źródłach mineralnych, posiadających własności balneologiczne, mogą powstawać ośrodki lecznicze. Źródło stanowiąc więc może również bodziec do nowych inwestycji, a tym samym do zmiany krajobrazu.

Na obszarach chronionych, np. w parkach krajobrazowych, należy ograniczyć turystykę pobytową ze względu na duże zagrożenie, jakie niesie ze sobą m.in. zaburzenie architektury krajobrazu poprzez wznoszenie dużych obiektów, ośrodków wypoczynkowych w pobliżu atrakcyjnych przyrodniczo miejsc, m.in. w pobliżu źródeł. Coraz częściej bowiem w bliskim sąsiedztwie źródeł są sytuowane zabudowania gospodarcze lub letniskowe, co stwarza zagrożenie dla jakości wód; może powodować zanieczyszczenie wód gruntowych. Ze względu na łatwą dostępność turystyczną zagrożone są jedne z najbardziej interesujących źródeł Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej, o unikatowych wartościach poznawczych i krajobrazowych – źródła „Zygmunta” i „Elżbiety” w Złotym Potoku (zlewnia Wiercicy), znajdujące się na terenie rezerwatu „Parkowe”. W obrębie Parku Krajobrazowego „Orlich Gniazd” (zlewnia Białej Przemszy) obserwuje się pogarszanie estetyki najcenniejszych – z punktu widzenia krajobrazowego i jakości wody – zespołu źródeł w Stokach Kwaśniewskich, Świniuszcze i Czarnym Lesie, które ulegają coraz większej degradacji, głównie w wyniku zabudowy strefy wokół źródeł domkami letniskowymi (Tyc, 2001). Obiekty budowlane powinny być tak zlokalizowane, aby nie miały negatywnego wpływu na źródło, nie naruszały jego walorów krajobrazowych i umożliwiały dostęp do źródła.

Źródło – miejsce kultu

Źródło stanowi szczególny element krajobrazu sakralnego, co wiąże się z symboliką wody postrzeganej jako źródło życia. Wody źródlane – ze względu na zawarte w nich składniki mineralne – posiadają właściwości lecznicze. Źródła były według tradycji miejscami objawień, bądź też cudownych uzdrowień². Woda źródłana kojarzy się najczęściej z wodą krystalicznie czystą, orzeźwiającą, niekiedy o właściwościach leczniczych. Źródła uznawane za święte stanowią obiekt kultu, wzbudzają zainteresowanie licznych pielgrzymów i turystów, a niekiedy budzą swoistą fascynację w ludziach, którzy je odwiedzają. Czynnikiem sprzyjającym postrzeganiu źródeł jako zjawisk niepospolitych jest to, że dostarczają one najczęściej wodę dobrej jakości („czysta woda źródłana”), niekiedy wodę o właściwościach leczniczych.

² temat ten w niniejszym tomie porusza szeroko A. Lebeda i A. Grabińska – Szczęśniak (przyp. red)

Na Wyżynie Wieluńsko-Krakowskiej i Miechowskiej jest wiele przykładów źródeł, które związane są z kultem świętych, nazwane ich imionami, uznawane jako te, których woda ma właściwości uzdrawiające, bądź też źródeł będących świadkami objawień i innych nadzwyczajnych zdarzeń. Patronami źródeł są najczęściej św. Jan Chrzciciel i św. Jan Nepomucen, a także święci: Roch, Kinga, Florian, Wojciech, Stanisław (biskup męczennik). Bardzo wiele źródeł kojarzy się w religii chrześcijańskiej z kultem maryjnym, dlatego też częstym elementem architektonicznym, występującym w sąsiedztwie źródła są kapliczki poświęcone Matce Bożej na pamiątkę objawienia (Baścik, Chelmicki, 2002).

Nierzadko przy źródle budowano kaplicę, ołtarz, stawiano krzyż, figurę świętego, z którego kultem związane jest źródło. W Dzierżnikach k. Wielunia, w dorzeczu Warty, przy niepozornym „źródle Objawienia” zlokalizowanym w lesie, wybudowano ołtarz, zorganizowano miejsce dla wiernych, biorących udział w uroczystościach, które odbywają się tu raz w roku dla upamiętnienia objawienia Matki Bożej, jakie miało tu miejsce w XIX w. Teren wokół źródła jest przygotowany dla pielgrzymów. Ustawiona jest duża tablica informacyjna, wokół źródła są kosze na śmieci. Teren jest zadbane, niemniej przeobrażenie naturalnego, leśnego krajobrazu jest znaczne, a ingerencja człowieka wydaje się zbyt intensywna. W Leśniowie k. Żarek (dorzecze Warty), przy sanktuarium MB Leśniowskiej, gdzie znajduje się źródło uznawane za cudowne, do którego przybywają pielgrzymi, wybudowano kapliczkę oraz ustawiono tablicę informującą o składzie chemicznym wody. W dorzeczu Pilicy, w Łanach Wielkich-Żarnowcu – w centralnej części rozległej misy źródła św. Wojciecha, postawiono okazałą figurę św. Jana Chrzciciela (fot. 3). Źródło znajduje się w pobliżu gospodarstwa, którego właściciele dbają i porządkują otoczenie wypływu, niewiele ingerując w naturalny sposób wypływu wody.

Są też niestety przykłady, gdzie „nadgorliwość” miejscowej ludności w „upiększaniu” źródeł, których właściwości są uznane za nadzwyczajne, jest zbyt wielka. I tak np. w Cieślinie, w dorzeczu Czarnej Przemysy znajduje się malowniczo położone źródło szczelinowe, o dużej wydajności. W centrum niszy źródła, które nosi imię św. Stanisława, znajduje się figura św. Jana Nepomucena (!). Otoczenie źródła jest zadbane, ale sama misa została silnie przeobrażona (Baścik, Chelmicki, 2000). Bywa, że naturalny wypływ wody zaburzony jest poprzez sztuczną, nie zawsze estetyczną, obudowę. Czasem też znaczna liczba pielgrzymujących do źródła przyczynia się do niszczenia otoczenia. Zaprzeczeniem estetyki, jest ujęcie wydajnego źródła w Kłuczach k. Olkusza w metalową rurę. Powyżej źródła znajduje się murowana kapliczka, w której była kiedyś figurka św. Floriana, patrona strażaków. Napisy przy źródle: „woda nie zdatna do picia” oraz bliskość sklepu z „agresywnymi” szyldami reklamowymi nie stwarzają komfortu w odbiorze krajobrazu. W Czernej k. Krzeszowic w dorzeczu Rudawy znajdują się źródła: św. Eliasza i św. Elizeusza, których wody uznawane są za wody lecznicze. Na terenie klasztoru Karmelitów Bosych – ośrodka kultu maryjnego i św. Rafała Kalinowskiego – jest specjalne ujęcie wody źródlanej, gdzie liczni pielgrzymi mogą ją nabierać do „firmowych” butelek z opisem składu chemicznego wody. Natomiast sam wypływ ujęty jest w obudowę betonową

w kształcie serca („Źródło Miłości”) i stanowi swoisty element krajobrazu, budzący zainteresowanie pielgrzymów i turystów. Od dawna istniała tendencja do obudowywania wybranych źródeł urozmaiconymi formami architektonicznymi, np.: źródło św. Jana w zlewni Prądnika obudowane glorieta (1933), czy źródło Miłości – obudowane stylizowaną obudową kamiennieo-betonową w 1986 (Myczkowski, 1995).

Źródła, które są związane z miejscem kultu, względnie same stanowią obiekt otaczany szczególną czcią, ze względu na przypisywane im „cudowne” właściwości, nie są celowo dewastowane i przeważnie otoczone opieką. W takim kontekście źródło jest kreatorem przestrzeni kulturowej danego obszaru.

OCHRONA ŹRÓDEŁ A OCHRONA KRAJOBRAZU

Źródła należą do naturalnych elementów krajobrazu, podkreślających jego walory, stąd też istnieje potrzeba zachowania tych obiektów w stanie możliwie nie zaburzonym. Wiele źródeł – z uwagi na duże walory poznawcze, naukowe lub krajobrazowe – ma unikatowy charakter, i te przede wszystkim powinny podlegać ochronie prawnej w formie pomników przyrody nieożywionej (Baścik, Pociask-Karteczka, 2002). Potrzeba ich ochrony wynika z konieczności zachowania tych obiektów w stanie możliwie naturalnym i nie zaburzonym. Uznanie źródła za pomnik przyrody powinno stanowić hamulec dla niekorzystnych działań w środowisku.

Dewastacja źródła może być spowodowana m.in. niewłaściwą gospodarką rolną i ściekową, co może doprowadzić do drenażu wód podziemnych i pogorszenia ich jakości. Nierzadko, ludność miejscowa nie zdaje sobie sprawy ze znaczenia źródeł i dokonuje ich celowego przeobrażenia (przekształcenie misy, likwidacja form wokół źródeł). Niektóre źródła uległy zniszczeniu, zostały ujęte dla potrzeb gospodarczych, bądź mają nieestetyczną betonową obudowę, są zanieczyszczone. Kilka źródeł zostało wręcz zasypanych przy okazji prac budowlanych lub drogowych, i w ten sposób zniknęło z krajobrazu Wyżyny. Pod koniec lat 70. XX w. zniszczono m.in. źródła: pod „Świnuszką” znajdujące się w pobliżu szosy Klucze-Ogrodzieniec, w Przyłubsku, w Siamoszycach we wsi Pazurek, w Braciejówce, koło leśniczówki w Rusolicach-Borze i inne. Szczególnie dotkliwą stratą było przekształcenie naturalnego charakteru wypływu wód z ogromnego wywierzyiska (wydajność ok. 350 l/s) we wsi Siamoszyce k. Zawiercia, będącego obiektem wodnym o unikatowej w skali Polski wartości przyrodniczej i krajobrazowej (Drzał, Dynowska, 1981). Obecnie źródło znajduje się w obrębie rekreacyjnego zbiornika wodnego.

Powodem znacznego obniżenia wydajności źródeł, czy wręcz zaniku wypływu mogą być również odwodnienia górnicze, jak ma to miejsce głównie w dorzeczu Przemszy. Dużym zagrożeniem jest wycinanie drzew znajdujących się w obrębie nisy lub na jej obrzeżach, co powoduje nie tylko zmiany mechaniczne wokół wypływu, ale również może doprowadzić do gwałtownych zmian warunków mikroklimatycznych (nasłonecznienie, wilgotność powietrza) i w następstwie – do zarastania odpływu przez roślinność zielną i zmiany ładu w krajobrazie.

Wybrane do ochrony źródła krasowe są interesującym elementem krajobrazu Wyżyny, podnoszą atrakcyjność terenu, co sprawia, że są one „magnesem” dla turystów. Na uwagę zasługuje wspomniane wcześniej źródło w Imbramowicach o wydajności ponad 100 l/s, znajdujące się w obrębie Dłubniańskiego Parku Krajobrazowego. Zlokalizowane w strefie uskoku, odznacza się wyjątkowymi walorami poznawczymi i krajobrazowymi (fot. 4). W górnej części zlewni Dłubni, między Głanowem a Wysocicami znajdują się bardzo interesujące źródła skalno-szczelinowe, m.in. „Jordan” w Ściborzycach – jedno z pierwszych źródeł-pomników przyrody na Wyżynie.

Zachowanie walorów krajobrazowych to nie tylko ochrona bierna, a także (a może przede wszystkim) właściwe gospodarowanie i prawidłowe korzystanie z zasobów środowiska. W pobliżu chronionych źródeł należy umieścić stosowne tablice informujące o ich walorach oraz określających możliwości racjonalnego użytkowania, wynikających z faktu ich ochrony. Bardzo ważnym elementem ochrony jest funkcja edukacyjna. Należałoby podjąć odpowiednie działania polegające na popularyzowaniu idei ochrony źródeł, kształtowanie właściwych postaw człowieka wobec przyrody i zasobów kulturowych, rozbudzaniu tzw. świadomości ekologicznej zarówno wśród lokalnej społeczności, jak i wśród turystów odwiedzających obszar Wyżyny.

PODSUMOWANIE

Obszar Wyżyny jest przykładem dużej ingerencji człowieka w środowisko przyrodnicze, niemniej naturalne cechy wyraźnie zaznaczają się w jej krajobrazie. Źródła nie tylko są obecne w krajobrazie; są one bardzo ważnym czynnikiem kształtującym krajobraz, czującym na zmiany w środowisku wywołane zarówno przez procesy naturalne, jak i przez człowieka. Zróżnicowanie tych procesów pod względem genetyki i zmienności przestrzennej ma wpływ na zróżnicowanie krajobrazu. Jednocześnie samo źródło w swej naturze jest zmienne, a więc wpływa na zmienność krajobrazu.

Krajobraz jest syntezą wszystkich procesów zachodzących w środowisku przyrodniczym i kulturowym. Jest on systemem dynamicznym, który podlega zmianom w zależności od tempa procesów niszczących i budujących zachodzących w środowisku. W kontekście modnych obecnie koncepcji zrównoważonego rozwoju istotną sprawą jest ochrona krajobrazu, która powinna być najpełniejszym wymiarem ochrony, obejmującym zarówno ochronę przyrody, jak też ochronę wartości kulturowych (Myczkowski, 2001).

Równie ważną jest więc ochrona abiotycznych elementów środowiska, jakimi są źródła, które odgrywają dużą rolę w kształtowaniu struktury krajobrazu. Ochrona źródeł, pomyślana całościowo jako ochrona nie tylko miejsca wypływu wody podziemnej na powierzchnię ziemi, ale również jego otoczenia, łącznie z elementami przyrody

ożywionej oraz elementów kulturowych, wytworzonych przez człowieka, jest jednocześnie formą ochrony krajobrazu; jest tożsama z ochroną krajobrazu.

Różny stopień przekształcenia krajobrazu, wymaga różnych form ochrony; innych wymaga krajobraz naturalny, innych – krajobraz kulturowy tworzony przez człowieka przy pełnym poszanowaniu wartości przyrodniczych, a jeszcze innych – krajobraz zdewastowany, gdzie ingerencja człowieka spowodowała istotne zakłócenia procesów przyrodniczych, całkowicie zmieniony pod względem przyrodniczym i kulturowym (Ścisło 2000). Zachowanie fragmentów krajobrazu naturalnego ma znaczenie zarówno poznawcze, naukowe i dydaktyczne, jak również estetyczne i emocjonalne. Źródło, jako ważne ogniwo obiegu wody w przyrodzie, posiadające jednocześnie duże znaczenie dla funkcjonowania człowieka w środowisku, powinny stanowić enklawy krajobrazu naturalnego, ukształtowanego przez przyrodę.

LITERATURA

- Baścik M., Chelmicki W., 2000: *Święte źródła*. [w:] Zemanek B., (red.): *Przyroda-nauka-kultura. Humanistyczny kontekst nauk przyrodniczych u progu XXI wieku*. Instytut Botaniki im. W. Szafera, PAN, Kraków. s. 223-233.
- Baścik M., Chelmicki W., 2002: *Źródła. Przyroda, geografia, mistyka*. [w:] Kultuniak J., (red.): *Rzeki. Kultura, cywilizacja, historia*, t. XI. Wyd. "Śląsk", Katowice. s. 119-146.
- Baścik M., Pociask-Karteczka J., 2002: *Źródła Wyżyny Śląsko-Krakowskiej i Wyżyny Małopolskiej o znacznych walorach przyrodniczych. Propozycje ochrony*. [w:] Ciupa T., Kupczyk E., Suligowski R., (red.): *Obieg wody w zmieniającym się środowisku*. Prace Inst. Geografii Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach, 7. Akademia Świętokrzyska im. J. Kochanowskiego, Instytut Geografii, Kielce. s. 23-41.
- Baścik M., Pociask-Karteczka J., 2003: *Ochrona źródeł Wyżyn Krakowsko-Wieluńskiej i Miechowskiej*. [w:] *Ochrona przyrody nieożywionej*, 10. Międzynarodowa Szkoła Ochrony Przyrody Obszarów Krasowych, Smoleń. s. 34-37.
- Bogdanowski J., 2000: *Krajobrazy dziedzictwa narodowego*. 1. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa. s. 7-18.
- Burlikowska I., 1990: *Zmiany w użytkowaniu źródeł na Wyżynie Lubelskiej*. *Gosp. Wodna*, 11. s. 254-257.
- Ciołek G., 1964, *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*, Wyd. Arkady, Warszawa, ss. 55.
- Czarnecka H., 1973: *Rozmieszczenie źródeł na Wyżynie Małopolskiej*. *Prace i Studia IG UW*, 14. s. 1-70.
- Degórski M., 2002: *Rola geografii w zintegrowanej analizie krajobrazu wielofunkcyjnego*. [w:] Górka Z., Jelonek A., (red.): *Geograficzne uwarunkowania rozwoju Małopolski*. Oddział Krakowski PTG, Koło PTG w Nowym Sączu, IGiGP UJ, IG AP w Krakowie, Kraków. s. 153-161.
- Drzał M., Dynowska I., 1981: *Cenne przyrodniczo źródła na Wyżynie Krakowsko-Wieluńskiej*. *Studia Ośr. Dokum. Fizjogr. PAN*, 8, 327-381.
- Drzał M., Dynowska I., 1982: *Cenne przyrodniczo źródła na Wyżynie Miechowskiej*. *Studia Ośr. Dokum. Fizjograf. PAN*, 10. s. 323-359.
- Dynowska I., 1983: *Źródła Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej i Miechowskiej*. *Studia Ośr. Dokum. Fizjograf. PAN*, 11. s. 5-244.
- Kondracki J., Richling A., 1983: *Próba uporządkowania terminologii w zakresie geografii fizycznej kompleksowej*. *Przeł. Geogr.*, 55, 1. s. 201-219.
- Myczkowski Z., 1995: *Regionalizm architektoniczno-krajobrazowy Doliny Prądnika*. *Prace i Mater. Muzeum im. prof. Wł. Szafera, Prądnik*, 10, OPN, Muzeum im. prof. Wł. Szafera, Ojców. s. 135-188.

- Myczkowski Z., 2001: *Ochrona przyrody i ochrona zabytków – konflikt czy współdziałanie*. [w:] Pawłowska K., (red.): *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne*. Politechnika Krakowska Im. T. Kościuszki, Kraków. s. 132-141.
- Myczkowski Z., 2002: *Krajobraz parków jurajskich i jego ochrona*. [w:] Michalik S., (red.): *O Zespole Jurajskich Parków Krajobrazowych województwa Małopolskiego*. Informator. Dyrekcja ZJPK w Krakowie, Kraków. s. 27-35.
- Myczkowski Z., Oremus F., 1985: *Zespoły młynarskie w krajobrazie doliny Prądnika*. Teka Komisji Urban. i Architekt., 19. s. 99-108.
- Myga-Piątek U., 2001a: *Ewolucja krajobrazu środkowej części Wyżyny Częstochowskiej – aspekty kulturowe*. [w:] Balon J., German K., (red.): *Przemiany środowiska a jego funkcjonowanie*, *Problemy ekologii krajobrazu*, 10. Inst. Geogr. i Gosp. Przestrz. UJ, Kraków. s. 357-365.
- Myga-Piątek U., 2001b: *Wpływ gospodarki wodnej na przemiany krajobrazu Doliny Prądnika*. [w:] Partyka J., (red.): *Badania naukowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*. Mat. Konf. – referaty, postery, sesje terenowe. OPN, Ojców. s. 69-72.
- Partyka J., 2001: *Uwagi na temat zagrożeń krajobrazu kulturowego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*. [w:] Myga-Piątek U., (red.): *Krajobraz kulturowy. Idee, problemy, wyzwania*. Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, Oddz. Katowicki PTG, Sosnowiec. s. 90-95.
- Richling A., 2001: *Nauka o krajobrazie w Polsce (rozwój, stan obecny, perspektywy)*. [w:] Kowalczyk A., (red.): *Ekologia krajobrazu i ekorozwój*. Probl. Ekologii Krajobrazu, 8. Bydgoszcz.
- Richling A., Solon J., 1994: *Ekologia krajobrazu*. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa. 226 s.
- Ścisło W., 2000: *Ochrona przyrodniczych i kulturowych wartości krajobrazu. Krajobrazy dziedzictwa narodowego*. 1. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa. s. 41-47.
- Tyc A., 2001: *Badania frenologiczne na terenie gmin Klucze i Wolbrom w granicach Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych województwa małopolskiego*. [w:] Partyka J., (red.): *Badania naukowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*. Mat. Konf. – referaty, postery, sesje terenowe. OPN, Ojców. s. 111-114.

SUMMARY

Springs in the landscape of the Krakowsko-Wieluńska and Miechowska Uplands

A landscape is the synthesis of all the processes going on in the natural and cultural environments. In a landscape water plays a role of both an agent and a building block creating geographical space and shaping natural landscapes. A spring is one of the non-biological components of the natural environment, at the same time a result of prevailing local conditions and an appealing natural feature of the landscape. Varying in the form of the effluence, discharge pattern and the surrounding vegetation springs play a substantial role in shaping the landscape by making it more diverse and adding to its wealth. Depending on the location and nature of the effluence springs have different impact on the landscape; the most interesting springs are the ones located near limestone rocks and natural geological outcrops. Also, springs found within vast and deep bowls are considered an important part of the landscape.

The cultural quality of springs is related to the use of water. Springs provided the earliest and the most permanent source of drinking water thus playing a central role to human settlement patterns since ancient times. With the advent of artificial water supply systems the natural functioning of springs has changed and a certain discord in the natural landscape harmony appeared. Another important role played by springs is their symbolic meaning in the sacred landscapes where water is seen as a source of life.

Springs are those components of the natural environment which should be preserved in pristine condition as much as possible. As an important link in the natural water circulation

Fot. 1. Źródło w Wielkanocy w zlewni Szreniawy – pomnik przyrody (fot. M. Baścik)
Photo 1. Spring in Wielkanoc in the Szreniawa-river basin – monument of nature (photo M. Baścik)

Fot. 2. Źródło "Spod mlyna" w Kamiczycach w zlewni Szreniawy (fot. M. Baścik)
Photo 2. Spring "By the mili" in Kamiczycze in the Szreniawa-river basin (photo M. Baścik)

Fot. 3. Źródło św. Wojciecha w Łanach Wielkich-
Żarnowcu w zlewni Pilicy (fot. M. Baścik)

Photo 3. St. Adalberfs Spring in Łany Wielkie-
Żarnowiec in the Pilica-river basin
(photo M. Baścik)

Fot. 4. Źródło w Imbramowicach w zlewni
Dłubni – pomnik przyrody (fot. M. Baścik)

Photo 4. Spring in Imbramowice in the Dłubnia-
river basin - monument of nature (photo M.
Baścik)

and significant feature of the human survival in the environment sources ought to be kept as enclaves of landscapes as shaped by nature. Spring protection equals landscape protection. Indeed, springs do not only feature in the Upland landscape, they also play a very important role in shaping the landscape and are very sensitive to both natural and human-induced changes.

mgr Maria Baścik

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

ul. Grodzka 64, 31-044 Kraków

e-mail: m.bascik@geo.uj.edu.pl